

Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştircilerin bir karşılaştırması*

Birsel Karakoç

Uppsala Üniversitesi, Uppsala

0. Giriş

Bu çalışma, iki Türk dilini, Nogayca (nog.) ile Türkiye Türkçesi'ni (ttü.) tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştirciler (Prädikatoren)¹ açısından eşzamanlı bir bakış açısıyla karşılaştırmayı amaçlamaktadır.² Nogayca Türk dillerinin kuzeybatı (Kıpçak) grubuna dahildir ve Kazakça, Kırgızca, Kıpçak-Özbekçesi ve Karakalpakça ile birlikte Aral-Hazar (Güney Kıpçakçası) alt grubunu oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi ise, bilindiği üzere Türk dillerinin güneybatı (Oğuz) grubuna (Batı-Oğuzcası) dahildir.³

Bu çözümleme sırasında dikkatimiz sözü edilen yüklemleştircilerin biçim-sözdizimsel ve içerik-sözdizimsel (morphosyntaktisch, inhaltssyntaktisch) özelliklerine yönelecektir. Böyle bir karşılaştırmalı çalışmanın her iki Türk dilinde incelenen bazı yapıların daha iyi anlaşılmasına, genel anlamda ise Türk dilleri arasındaki biçim-işlev ilişkilerinin aydınlatılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

- * Demir, N. – Turan, F. (eds.) (2002) *Scholarly Depth and Accuracy, Lars Johanson Armağanı*, Ankara: Grafiker Yayıncılık, 193–216.
1. Bu makalede geçen fiille ilgili sözdizimsel, görünüşsel terimler L. Johanson'un değişik çalışmalarında (örn. bkz. 1971; 1973; 1990b; 2000) ifade edilen anlamlarıyla kullanılmaktadır ve bunların Almanca (alm.) ya da İngilizce (ing.) karşılıkları mümkün olduğunca ilk geçtikleri yerde parantez içerisinde verilecektir. Bu terimleri Türkçe'ye aktarıırken, eğer varsa, yerleşmiş ve kullanılmakta olan karşılıklarını tercih etmeye çalıştım. Bir bölümü için ise, henüz Türkçe'de kullanılan bir karşılıkları olmadığı için kendi uygun bulduğum ve öneri mahiyetinde sunduğum sözcükleri verdim.
  2. Çalışmanın ana çerçevesi eşzamanlı bir bakış açısına göre çizilmiştir. Buna rağmen, yer yer artzamanlı gözlemlere ve kullanılan şekillerin kökenleri üzerine düşüncelere de yer verilecektir.
  3. Türk dillerinin sözü edilen tasnifi için bkz. Johanson (1998: 82).

Çalışmanın veri tabanını yazı ve konuşma diline ait metinler ile anket (EUROTYP Questionnaire) ve soruşturmalar sonucu elde edilmiş örnekler oluşturmaktadır. Ayrıca Nogayca örneklerin Türkiye Türkçesi'ne çevrilmesi yoluyla da karşılaştırma yapılacak örnekler oluşturulmuştur. İnceleme aşamasında oldukça geniş bir veri tabanı üzerinde çalışılmış olmasına rağmen, bu makale çerçevesinde pratik nedenlerden ötürü yazı diline ait örneklerin alındığı kaynakların sayısı özellikle sınırlı tutulmuştur. Numaralandırılmış örnek cümlelerde, söz konusu olan yapılarla, eklerin içerisinde yer aldığı sözcükler italik olarak verilmiştir.

1. Tümleş yan cümlelerinin yapısı ve bu çalışmada incelenecek biçimler
Türk dillerinde bir üst cümlenin alt birimi olan yan cümle yapılarının oluşumunda fiilimsiler (infinite Formen) yüklemleştirici görev almaktadır. Bu fiilimsiler sıfat-fiil, zarf-fiil ve ad-fiil ekleridir. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta, Türk dillerinde görülen bu adlaştırma (Nominalisierung) yoluyla yan cümle oluşturma işleminin Hint-Avrupa dillerindeki adlaştırma ile eş değerde tutulmaması ve kesinlikle birbirinden ayırt edilmesi gerektiğidir. Bu konuda Johanson (1990a: 240) şu ifadeye yer verir: "Türkei-türkische 'Infinitisierungen' dieser Art unterscheiden sich auch durch die Teilnahme an anderen satzhierarchischen Vorgängen entschieden von normalen 'Nominalisierungen' in indoeuropäischen Sprachen". Türk dillerindeki bu yapılar, cümle hiyerarşisi açısından, Hint-Avrupa dillerindeki yan cümle yapıları gibi gramatik olarak bağımlı önermelerdir (bkz. Johanson 1973; 1975a; 1975b; 1990b).

Türk dillerindeki anlamsal yan cümle kategorilerinden biri 'ad-fiil cümleleri'dir (nominale Aktionssätze). Bu yan cümlelerin kuruluşunda çeşitli ad-fiil ekleri (nomina actionis) yüklemleştirici görev üstlenirler (bu biçimlerin neler olduğuna birazdan değineceğim). Cümle hiyerarşisi açısından baktığımızda bu cümleler temel cümlenin yüklemine özne ya da nesne olarak tümleyicisi (Subjekt- oder Objektkomplemente) şeklinde ortaya çıkarlar. Bu çalışmada, sözü edilen 'ad-fiil cümleleri'ni, temel cümlenin yüklemi ile aralarında olan dilbilgisel bağlantıdan hareketle ve Türkiye'de yapılan çalışmalarda da sıkça kullanılan bir terim olduğu için 'tümleş yan cümlesi' (Komplementsatz) olarak adlandıracam. Bu arada 'niteleme cümlesi'nin bir türü olan 'başsız niteleme cümlesi'ni (headless relative clauses)⁴ 'tümleş yan cümlesi' tanımının dışında tuttuğumu belirtmekte fayda vardır. Bu cümle

4. Erkman-Akerson - Ozil (1998) bu cümle yapısını 'sıfat işlevli yan tümcelerin bir türü olan özerk niteleme' şeklinde adlandırmaktadır.

türü her ne kadar sözü edilen açıdan benzer bir şekilde tümleyici olarak işlev görse de bir ad-fiil cümlesi değildir (krş. Johanson 1990b: 199–200).

Ad cümlesi olan tümleç yan cümlelerinde, bu cümleleri bir üst yapının içine yerleştirme görevinde ekfiiller kullanılır. Yüklem olarak bir fiili içeren tümleç yan cümlelerinde ise basit ya da birleşik yapıli fiilimsiler yer alır. Bu çalışma çerçevesinde birleşik yapıli biçim ile «fiil çekim eki + ekfiil» şeklindeki ekfiilli yapıların söz konusu edildiğini özellikle belirttikten sonra Nogayca'da kullanılan *-(A)yatkan* ya da *-(A)yatıryan* türündeki şekillerin de aslında yapıcı başka bir bakış açısıyla birleşik oluşumlar olduğunu dile getirmekte fayda vardır. Bu şekiller bünyelerinde *tur-*, *yat-* gibi art-fiiller barındırırlar ve bu yönden kendi iç yapılarında basit değildirler (bkz. 1.2.2.2.). Bu yan cümle yapılarında sözü edilen fiilimsilere genellikle özneyi temsil eden iyelik ekleri getirilir ve bunlar temel cümleli fiilin yönetimine göre ad durum ekleri alırlar.

Gerek Türkiye Türkçesi gerekse Nogayca, tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiriciler açısından zengin bir fiilimsi envanterine sahiptir. Kullanılan bu fiilimsiler şekilce ve sayıca iki dil arasında farklılık göstermekle beraber, dilbilgisel kategoriler büyük ölçüde aynıdır. Türkiye Türkçesi'nde, bilindiği üzere, yalnız *-DİK* ve *-(y)AcAK* biçimleri niteleme cümlelerinin yanısıra tümleç yan cümlelerinde de kullanılabilirler. Bunlar iyelik ekleri alabilen sıfat-fiil ekleridir. Niteleme cümlelerinde kullanılan *-mİş* ve *-(y)An* sıfat-fiil ekleri iyelik ekleri almazlar. Bunlardan *-(y)An* tümleç yan cümlelerinin kuruluşunda hiç yer almaz. *-mİş* biçimi ise ekfiil ile birlikte kullanılmak suretiyle sözü edilen yan cümlelerde de ortaya çıkar, örn. *ölmüş olduğunu bilmiyordum*. Nogayca'da ise, nicelik açısından baktığımızda, daha fazla sıfat-fiil eki bulunduğunu, bunların hepsinin iyelik ekleri taşıyabildiğini ve ayrıca bu biçimlerin tümleç yan cümlelerinin yapımında da kullanılabildiğini görüyoruz (krş. Csató–Karakoç 1998: 339). Nogayca'da *-GAN*'ın hem tek başına hem de ekfiil birimi *eken* ile birlikte kullanılabildiğini de belirtmek gerekir. Bu iki yapı arasındaki işlev farkına aşağıda (1.2.3.) değinilecektir.

Bu çalışma çerçevesinde, şekil ve işlev açısından iki dil arasında oldukça benzer bir kullanım gösteren gelecek zaman sıfat-fiil eki *-(y)AcAK* [ttü.] ve *-(A)yAK* [nog.] aracılığı ile kurulan tümleç yan cümleleriyle, mastar ekleri *-(m)A*, *-mAK*, *-(y)İş* [ttü.] ve *-(U)w*, *-MA*, *-(I)s* [nog.] aracılığı ile kurulan yan cümleleri konunun sınırlarını daraltmak amacıyla inceleme dışında bira-

karak,⁵ dikkatimi, aşağıdaki tabloda topluca gösterilen ekfiiller ile basit ve birleşik yapıli yüklemleştirciler üzerinde yoğunlaştırmaya çalışacağım.

		Nogayca	Türkiye Türkçesi
Ad cümlesi	Ekfiiller	<i>eken</i> <i>ekenlik</i> <i>bolyan</i> <i>bolyan eken</i>	<i>olduk</i>
Fiil cümlesi	1. Ekfiilsiz basit biçimler	-GAn -(A)yatkan -(A)yatıryan -Atayan ⁶	-DİK
	2. Ekfiilli birleşik yapılar	-GAn eken -(A)r eken -Adl eken	-miş olduk -(ø)lyor olduk -mAktA olduk

Tabela 1: *Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan ve bu çalışma çerçevesinde ele alınacak olan yüklemleştircilerin yapıları*

Tümleş yan cümlelerinde öznenin hangi durumda kullanıldığı konusuna gelince, Türkiye Türkçesi'nde özne genellikle ilgi durumu eki alır (krş. Erguvanlı-Taylan 1994: 33-34). Öznenin yalın halde ya da ilgi durumu ekiyle kullanılması bunun spesifik olup olmamasına bağlıdır (Csató-Johanson 1998: 221). Ayrıca konuşma dilinde öznenin, ilgi durumu ekinin beklendiği yerlerde de çoğunlukla yalın halde kullanıldığı görülmektedir (krş. Johanson 1975b: 528). Nogayca'da ise Türkiye Türkçesi ile karşılaştırıldığında öznenin çoğunlukla ilgi durumu eki almaksızın kullanıldığı, bunun hem yazı dilinde hem de konuşma dilinde bu şekilde olduğu görülmektedir. Öznesi yalın halde olan Nogayca bu cümleleri Türkiye Türkçesi'nde genellikle ilgi eki almış öznelerle karşılamak mümkün olmaktadır.

- Ayrıca bu ekleri içinde barındıran ekfiillerin ve bu ekfiillerle kurulan birleşik yapıların da (örn. -miş olma-, -miş olmak, -miş olacak, -(ø)lyor olmak v.s.) bu çalışmada ele alınmayacağını belirtmek gerekir.
- Burada özellikle Nogayca açısından bütün biçimlerin sıralandığı iddia edilemez. Örneğin -(I)p turyan, -(I)p yatkan, -(I)p oltıryan ve -(I)p yürgen şeklindeki yapılar kendi içerisinde oldukça geniş bir konu olduğu için inceleme dışında bırakılmıştır.

1.1. Ekfiillerin yapısı ve işlevleri

Öncelikle, 'ekfiil' terimi ile, İngilizce'de *copula* (alm. *Kopula*) terimi ile karşılanan dilbilim kavramını ifade ettiğimi belirtmek gerekir. Ekfiiller özne ile yüklem arasındaki bağlantıyı sağlamak suretiyle dilbilgisel-sözdizimsel bir işlev görürler (bkz. Crystal 1997: 93). Bu anlamda Türk dillerinde, özel olarak Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde, farklı kökenlere sahip, ama sözdizim açısından ekfiil işlevi gören değişik yapılar kullanılmaktadır. Bunlar, eşzamanlı bağlamda ekleşmiş olarak ortaya çıkabilecekleri gibi, ekleşmeden ayrı bir sözcük olarak da kullanılabilirler. Türkçe literatürde şimdiye kadar *copula* karşılığı olarak 'ekfiil' sözcüğünden başka 'takı fiil', 'ekeylem', 'cevher fiil', 'verba substantiva' (örn. Gencan 1979: 230; Banguoğlu 1990: 474) terimleri de kullanılmıştır. Bundan başka *copula* işlevi gören ekleşmiş bazı biçimlerin ayrıca 'bildirme eki' başlığı altında verildiği de olmuştur (örn. Korkmaz 2003: 42-43). Ben burada bu birimleri, biçim ve köken açısından farklılıklarını bir kenara bırakarak, sadece sözdizimsel işlevlerinden hareketle 'ekfiil' olarak niteliyorum. 'Statik ekfiil' terimini bir durum eynesine işaret eden ekfiiller için, 'dinamik ekfiil' terimini ise bir hareketi, değişimi ya da dönüşümü ifade eden ekfiiller için kullanıyorum (bkz. Karakoç 2000: 143-145 ve 2005: 14-15).⁷

İncelemem sonucunda, tümleç yan cümlelerinde kullanılan ekfiiller açısından Nogayca'da birden fazla biçimbirim bulunmasına karşın (*eken, ekenlik, bolyan, bolyan eken*) Türkiye Türkçesi'nde işlevce bunlara karşılık olarak sadece *olduk* biçiminin kullanıldığı görülmektedir. Bu ekfiil şekillerine, yukarıda da belirtildiği üzere, özneyi temsil eden iyelik ekleri ile temel cümlenin fiilinin yönetimine göre ad durum ekleri eklenmektedir, örn. *eken-im-di, bolyan-ın-di, bolyan eken-i* [nog.], *olduğ-u-nu* [ttü.] v.b. Aşağıda Nogayca'daki bu biçimlerden ve bunların oluşturdukları birleşik yapılardan hareketle her iki dildeki biçim ve işlev ilişkilerine *intralingual* ve *interlingual* açıdan ayrıntılı bir şekilde girilecektir.

1.1.1. Nogayca *eken* ekfiili

eken şekli Nogayca'da sözdizim açısından çok işlevli bir birim olarak karşımıza çıkmakta, hem temel cümlelerde cümleyi bitiren hem de tümleç yan cümlelerinde kullanılan bir ekfiil olarak görülmektedir.⁸ Biçim olarak Nogayca *eken*'e benzeyen ve ekleşmiş olarak da ortaya çıkan Türkiye Türkçesi'n-

7. Buradan hareketle örneğin Almanca *werden* (ya da ing. *to become*) dinamik ekfiil tanımı, *sein* da (ya da ing. *to be*) statik ekfiil tanımı çerçevesinde Türk dillerindeki ekfiillerin aktarma karşılıkları olarak gösterilebilirler.

deki *iken* birimi ise temel cümlelerde ve tümleş yan cümlelerinde kullanılmamaktadır. Bu ekfiil sadece zaman anlamı taşıyan belirteç yan cümlelerinin (adverbiäle Nebensätze) oluşumunda kullanılır.⁹ Böylece Nogayca'nın *eken* birimi ile Türkiye Türkçesi'nin *iken* birimi her ikisi de yan cümlelerde ekfiil olarak kullanıldıkları halde, farklı yan cümle türlerinde görülmek suretiyle birbirlerinden ayrılırlar.¹⁰

Nogayca *eken*, cümle içindeki sözdizimsel farklı kullanımına göre, ayrıca farklı anlam kategorilerine de işaret eder. *eken* ekfiil olarak, bir cümleyi bitirmeyip, sözdizimi açısından yan cümle olarak temel bir cümleye bağlandığında herhangi bir epistemik anlam kategorisine işaret etmez. Buna karşın aynı biçimbirim temel cümle bitiren bir ekfiil olarak kullanıldığında tamamen epistemik anlamlar yüklenir ve özellikle 'dolaylılık'ı (İndirektivität) ifade eder; *eken*'in işlevleri ile ilgili bkz. Karakoç 2005: 22–36.

Nogayca'da ad cümlesi olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan ekfiil şekillerinin anlamlarına geçmeden önce, Türkiye Türkçesi'nde aynı sözdizimsel pozisyonda tek bir ekfiil şeklinin kullanıldığını tekrar belirtmek gerekir: *olduk*. Burada ayrıca, Eski Osmanlıca'da, sözü edilen yan cümle yapılarında *eken* şeklinde olduğu gibi köken olarak *er-* köküne giden *i-dük* formunun ekfiil olarak kullanıldığını da dipnot düşmekte fayda vardır. Bu şekil artık günümüz Türkiye Türkçesi'nde *ne idüğü belirsiz* ya da *ne idüğü belli değil* şeklindeki bir tabir dışında kullanılmamaktadır (krş. Banguoğlu 1990: 479).

Eğer Nogayca'ya geri dönecek olursak, *eken* biçimbirimi tümleş yan cümlelerinde sadece statik ekfiil olarak kullanılmakta, yani bir durum evresine işaret etmektedir. Bu biçimbirim zaman kategorisi açısından baktığımızda geçmiş zaman anlamı taşımaz, yani bu yönden belirtisizdir ve bağlı olduğu temel cümlelerin yüklemi ile aynı zaman dilimine işaret eder. Aşağıdaki örneklerde (1 ve 3) *eken* biçiminin kullanılışı görülmektedir. Türkiye Türkçesi'nde Nogayca *eken*'in bu işlevini, bahsedildiği üzere *olduk* ekfiili üstlenmektedir (2, 4, 5 ve 6).

8. *eken*'in, ayrıca *eken* ile kurulan birleşik yapıların tümleş yan cümlelerindeki işlevleri üzerine Nogayca ve Nogayca üzerine yapılan Rusça çalışmalarda sistematik bir bilgi bulunmamaktadır (örn. Baskakov 1940, Milh 1954, Kalmukova 1973).
9. Türkiye Türkçesi'ndeki *iken* biçimi ve bunun işlevleri için örn. bkz. Kononov 1956: 484–487; Lewis 1967: 190–191; Banguoğlu 1990: 480–481; Kornfilt 1997: 72.
10. Sadece biçimden hareket edilerek Türkiye Türkçesi'ndeki *iken*'in işlev olarak Nogayca *eken*'e karşılık olarak sunulduğu yanlış değerlendirmelerle de karşılaşılmaktadır (örn. Bozkurt 1992: 365).

- (1) Kıskayaklı Farıdadı tanıydı bayının anası *ekenin* de anladı. (Metin 10: 57)"
- (2) Kadın Farıda'yı tanır, kocasının annesi *olduğunu* da anlar.
- (3) Babay-bâtir onu albaslı *ekenin* de bilmeydi, ol onu bir âriuw alal süt emgen kız dep biledi em aldanıp ketip üylenedi. (Kazakov 1983: 4)
- (4) Babay-bâtir onun cin *olduğunu* bilmez, (o) onu helal süt emmiş iyi bir kız sanır ve aldanıp evlenir.
- (5) Kim demiş sevginin barışık, katışksız, saf ve olumlu bir *duygu olduğunu*... (Çokum 1996: 149)
- (6) Nefret etmeye çalıştığı adamın "haklı" *olduğunu* derinden derine biliyordu. (Pamuk 1995: 205)

eken tümleş yan cümlelerinde ayrıca *-lik* ekiyle birleşerek de kullanılabilir (7).

- (7) Rauf'tın izlep tapkısız iygi kullıkşı *ekenliği*, tap süytip te aykasuwya on-aylı âdem *ekenliği* körindi. (Kapaev 1989: 12)
- (8) Rauf'un arayıp bulunamayacak iyi bir işçi (*olduğu*) ve de insanlarla ilişki kurmaya uygun bir kişi *olduğu* anlaşıldı.

Nogayca tümleş yan cümlelerinde kullanılan *eken* ekfiili, önüne getirilen *tu-wil* sözcüğü ile olumsuz hale getirilmektedir (9). Türkiye Türkçesi'nde ise *ol-duk* şekli *ol-* köküne getirilen *-mA* olumsuzluk eki sayesinde (*olmadık*) olumsuz anlam kazanır (10).

- (9) Sonnan sebep men baslarında akılları bolmayan bir keseklerge biz ben oynaw yaxşı zat *tuwil ekenin* anlataman. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 128)
- (10) Bu sebepten dolayı akılları başlarında olmayan bir kısım insanlara bizimle oynamanın iyi bir şey *olmadığını* anlatıyorum.

Burada ayrıca *eken* ekfiilinin 'varolma'yı ifade eden sözcüklerle (Existenz-ausdrücke) nasıl kullanıldığına ve bunların Türkiye Türkçesi'nde hangi biçimlerle karşılandığına kısaca değinmekte de fayda vardır. Nogayca'da *eken* ekfiili, kullanıldığı yan cümlelerde, eğer 'salt bir varolma (buluruma) durumu' (11) ya da 'iyelik durumu' (13) ifade ediliyorsa, *bar* ve *yok* sözcükleri ile birlikte kullanılır.

11. Örnek cümlelerden sonra parantez içerisinde geçen 'Metin' ibaresi, söz konusu cümlelerin, 1997 yılında Kuzey Kafkasya'da Nogaylardan kendi derlediğim, Karakoç 2005'de yer alan dil malzemesinden alındığını göstermektedir. Kullanılan ilk sayı metin numarasına, ikinci sayı da satır numarasına işaret etmektedir.

- (11) "Makul seniki", dedi Şora'dın külemsirewinde bir yamanlık *bar ekenin* seze kelgen Paşa, a özi işinnen: "Kim biledi bu oyrırsızdın yüreginde ne *bar ekenin*." (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 55)
- (12) "Makul seninki", dedi Şora'nın gülümsemesinde bir kötülük *olduğunu* sezen Paşa, bir taraftan da kendi kendine içinden (şöyle diyordu): "Kim bilir bu uğursuzun yüreginde ne *olduğunu*."
- (13) Em onun aylak üyken bibliotekası *bar ekenin* esitken. (Kazakov 1983: 21)
- (14) Hem onun çok büyük bir kütüphanesi *olduğunu* işitmişti.

Eski Türkçe *är-* kökünden gelen *eken* ekfiil sadece statik bir ekfiil olarak kullanılmakta olup, ne dinamik ekfiil anlamına, ne de 'varolma' ve 'iyelik' anlamlarına işaret eder. Buna karşın Türk dillerinde *ol-* / *bol-* kökünden gelişmiş, yapıcı 'ön-dönüşümlü' bir kılışsal öbeğe (initialtransformative Aktionalphrase) sahip olan biçimbirimler,¹² ekfiil olarak, birbirini tamamlayan, yani biri diğerini öngören dinamik ve statik iki evreye işaret ederler. Her iki anlamı da bünyelerinde taşıyabilen bu ön-dönüşümlü ekfiiller, başka birçok dilde iki farklı biçimle dile getirilirler, örneğin Almanca'da *werden* ve *sein* ya da İngilizce'de *to become* ve *to be*. Bu ön-dönüşümlü ekfiil türü, ayrıca 'varolma'yı ve 'iyelik'i de yine aynı şekilde biri diğerini öngören (izleyen) dinamik ve statik iki anlamda dile getirebilir.

Verilen örneklerde de görüldüğü üzere, sadece statik bir ekfiil olan *eken* ancak *bar* sözcüğü ile birleşerek 'varolma'yı ifade eder duruma geçebilir. Türkiye Türkçesi'nde ise kullanılan ekfiil, zaten *ol-* kökünden gelen bir ekfiil olduğu için bu, tek başına, yani 'var' sözcüğü ile birleşmeye gereksinim duymadan 'varolma'yı ya da 'iyelik'i dile getirebilir (12, 14, 15 ve 16).

- (15) Kanarya kafesinin arkasında bir ayna *olduğunu* neden daha önce farketmemiştim? (Pamuk 1995: 94)
- (16) Ayşe'nin bir kızı bir oğlu *olduğunu* bilmiyordum.

Örnek 17 *eken*'in olumsuzluk ifade eden *yok* sözcüğü ile birlikte nasıl kullanıldığını göstermektedir. Bu şekil de yine Türkiye Türkçesi'ne *ol-* köküne *-mA* olumsuzluk eki getirilerek aktarılır (18).

- (17) Edigedin Ordada *yok ekenin* bilgen Toktamış xannın ulı Dželaeddin Altın Ordadın bos turyan tayın tartıp alıp olıradı. (Kurmanseitova 15)
- (18) Edige'nin hanlıkta *olmadığını* (*bulunmadığını*) bilen Toktamış hanın oğlu Celaleddin, Altın Ordunun boş duran tahtını ele geçirip oturur.

12. Kılış öbekleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Johanson 1971: 197–200 ve 2000: 58–66. Nogayca'da *bol-* ekfiilinin işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç 2000 ve 2005.

Belirtildiği üzere, Türkiye Türkçesi'nde *olduk / olmadık* şekilleri tek başına (*var* ve *yok* kullanılmadan) 'varolma', 'bulunma' ya da 'iyelik' ifadesi için de kullanılmaktadır (19).¹³ *olduk*- biçiminin *yok* sözcüğü ile bir araya geldiği durumlarda ise (*yok olduğu*), *ol*- kesinlikle dinamik bir anlam taşır (*yok olup gitmek* v.s.) (20). Statik bir anlamı gerektiren cümlelerde ise *yok olduğu* kullanılamaz (21).

- (19) Ona masada matematik kitabı var mı diye sordum. Bana masada böyle bir kitabın *olmadığını* söyledi.
 (20) Ona kitap nerede diye sordum. Bana kitabın masadan birdenbire *yok olduğunu* söyledi.
 (21) *Ona masada matematik kitabı var mı diye sordum. Bana masada böyle bir kitabın *yok olduğunu* söyledi.

Ayrıca incelediğim Nogayca metinlerde hem *bar* sözcüğünün hem de bunun *-lik* ekiyle genişletilmiş şeklinin (*barlık*) iyelik ve durum ekleri alarak, yani *eken* biçimiyle birleşmeksizin kullanıldığı da görülmektedir (22 ve 24). Bunları da yine Türkiye Türkçesi'ne *olduk* biçimiyle aktarabiliriz (23 ve 25). Türkiye Türkçesi'nde *var* ve *varlık* sözcüklerinin böyle bir sözdizimsel yapı içerisinde bu şekilde dilbilgisel bir işlevi olmadığını da burada belirtmekte fayda vardır. *Varlık* sözcüğünün iyelik eki alarak benzer bir sözdizimsel bağlamda kullanıldığı durumlarda ise, aslında sözlük anlamı (*existence, fortune*) ağırlık kazanmaktadır (26 ve 27).

- (22) Elbette, terbiyalawşu kiskayaklı bolıyannan sebep, onun anasına usayta-
yan yerleri *barın* köredi. (Kapaev 1989: 161)
 (23) Elbette, eğitimen bir kadın olduğu için, onun annesine benzeyen tarafları
olduğunu görür.
 (24) Derislerde tenlerinden özin akıllı etip körsetpey, aldılıktı almaya asıkpa-
dı, soranız dep kol kötermedi, tek okıtuwşu sorasa, okıwşıdın biliminin
barlıyı körendi. (Kapaev 1989: 161)
 (25) Derslerde arkadaşlarından kendini daha akıllı göstermeye (gösterme-
den), kendini öne çıkarmaya çalışmadı, sorunuz diye el kaldırmadı, sa-
dece öğretmen sorduğunda, öğrencinin biliminin (bilgisinin) *olduğu* an-
laşıldı.
 (26) Onun *varlığından* her zaman güç alıyoruz.
 (27) Böyle bir sorunun *varlığını* inkar edemeyiz.

13. Ayrıca *bulun-* biçiminin de Türkiye Türkçesi'nde benzer bir işlevde kullanılmakta olduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu incelemede 'varolma', 'bulunma' belirten *olduk* biçimi ile *bulunduk* biçimi arasındaki ilişkiye ve farklılıklara, asıl konunun sınırlarını aştığı için ayrıntılı olarak değinmek mümkün değildir. Bu ayrı bir çalışma konusudur.

1.1.2. Nogayca *bolyan* biçimi

Nogayca'da *bolyan* tümleç yan cümlelerinde bir hareketi, değişimi ya da dönüşümü ifade eden dinamik ekfiil olarak kullanılmakta (28 ve 30), yani anlamca İngilizce'de *to become* ya da *to happen* ile Almanca'da da *werden*, *sich ereignen* ya da *sich zutragen* sözcükleriyle karşılanabilmektedir. Türkiye Türkçesi'nde, bu ekfiil de yine *olduk* şekliyle karşılanmaktadır (29 ve 31).

- (28) Dželaldin men Džanka Kobannuñ arıy yayına ketken deydiler. Olar man ne *bolyanın* bilmeymen. (Kapaev 1989: 154)
- (29) Celaldin ile Canka Koban'ın öbür tarafına gitti, diyorlar. Onlara ne *olduğunu* bilmiyorum.
- (30) Tünegün maya ne *bolyanın* bilesiñme? Men ormanda yüreyatırıyan edim... (EUROTYP Questionnaire PRFQ: 9)
- (31) Dün bana ne *olduğunu* biliyor musun? Ormanda yürüyordum...

Türk dillerinde *ol-* / *bol-* sözcüklerinin, ekfiil görevlerinin dışında 'varolma' yı ve 'iyelik'i de statik ve dinamik anlamlarda ifade ettiği yukarıda belirtilmişti. Bu bağlamda Nogayca'daki *bolyan* ile Türkiye Türkçesi'ndeki *olduk* şekilleri ayrıca dinamik anlamda 'varolma'yı ('var olma durumuna geçme', 'oluşma', 'ortaya çıkma')¹⁴ ve 'iyelik'i ('sahip olma durumuna geçme', 'edinme')¹⁵ de dile getirirler.

1.1.3. Nogayca *bolyan eken* biçimi

Nogayca tümleç yan cümlelerinde karşılaşılan bir diğer ekfiil şekli ise birleşik bir yapı olan *bolyan eken*'dir. Bu yapı statik ekfiil işlevindedir, ayrıca zaman kategorisi açısından belirtilidir, yani geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır (32).¹⁶ Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, bu geçmiş zaman anlamının *bolyan* biçimi sayesinde oluştuğu ve bu biçimin temel cümlelerde geçmiş zaman belirten bir ekfiil olarak da kullanıldığıdır (bkz. Karakoç 2005: 40–41). *bolyan eken* biçimi de Türkiye Türkçesi'nde *olduk* şekli ile karşılanabilmektedir (33).

- (32) Atam maya onıñ bala zamanında şkolalardıñ taıy da iygi *bolyan ekenin* ayttı. (EUROTYP Questionnaire PRFQ: 63)
- (33) Babam bana, onun çocukluk zamanında okulların daha da iyi *olduğunu* söyledi.

14. Alm. *zustande kommen, entstehen*; ing. *come into being* v.b.

15. Alm. *erwerben, in Besitz nehmen*; ing. *to acquire*.

16. Kırgızca'da da *bolyan eken* birleşik ekfiili benzer bir işlevde kullanılmaktadır (Karakoç 2005: 34).

Gözlemlerime göre, Türkiye Türkçesi'nde, özellikle konuşma dilinde, eğer metin bağlamından tam olarak anlaşılamıyorsa, ortaya çıkabilecek anlam belirsizliği, geçmiş zaman anlamı taşıyan *olduk* ekfiili ile bir yan cümle kurmak yerine parataktik olarak iki temel cümleyi yan yana getirmek suretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılmaktadır (34).

- (34) Ayşe'nin öğretmen *olduğunu* biliyor musun?
Ayşe öğretmendi. Biliyor musun?

1.1.4. Ekfiillerle ilgili genel değerlendirme

Buraya kadar olan açıklamalardan da görüldüğü üzere Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan *olduk* biçimi 'çok anlamlı' olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda ayrıntılı olarak izah edilmeye çalışılan bu durum örnekler üzerinde, temel cümlede kullanılan biçim ile tümleş yan cümlesinde kullanılan biçim birlikte verilerek ve böylece söz konusu olan farklı anlamlar vurgulanarak, topluca şu şekilde gösterilebilir (burada *olduk*'un sadece ekfiil olarak kullanıldığı durumlar için değil, 'varolma' ve 'iyelik' belirttiği durumlar için de -dinamik ve statik anlamlarıyla- örnekler verilmektedir):

	Temel cümle	Tümleş yan cümlesi
1.	Ayşe öğretmen(dir).	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
2.	Ayşe öğretmen oldu.	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
3.	Ayşe öğretmen idi.	Ayşe'nin öğretmen <i>olduğunu</i> biliyor musun?
4.	Bu çalışmada güzel şeyler var.	Bu çalışmada güzel şeyler <i>olduğunu</i> biliyor musun?
5.	Bu çalışma sonucu güzel şeyler oldu (oluştı).	Bu çalışma sonucu güzel şeyler <i>olduğunu</i> biliyor musun?
6.	Ayşe'nin bir kızı var.	Ayşe'nin bir kızı <i>olduğunu</i> biliyor musun?
7.	Ayşe'nin bir kızı oldu.	Ayşe'nin bir kızı <i>olduğunu</i> biliyor musun?

Nogayca'da ise farklı biçimler kullanıldığından temelde bu anlam belirsizliği söz konusu değildir. Tabela 2 Nogayca ile Türkiye Türkçesi'nin işlev açısından birbirine denk düşen şekillerini tekrar topluca göstermektedir.

		ttü.	nog.
1.	statik ekfiil	olduk	eken / ekenlik
2.	dinamik ekfiil	olduk	bolyan
3.	statik geçmiş zaman ekfiili	olduk	bolyan eken
4.	statik olarak varlık/iyelik ifade eden şekil	olduk	bar eken / bar / barlık
5.	dinamik olarak varlık/iyelik ifade eden şekil	olduk	bolyan

Tabela 2: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde ekfiil biçimleri ile, 'varolma' ya da 'iyelik' ifade eden biçimler

1.2. Tümleş yan cümlelerinde görünüş kategorilerinin belirtilmesi

Burada görünüşsel değerlerin (aspektuelle Ideen) neler olduğunu öncelikle kısaca açıklamak gerekmektedir. Ara-sınırlılık (Intraterminalität) ve art-sınırlılık (Postterminalität) bir yönelme noktasından (Orientierungspunkt) söz konusu olan olaya doğru açılan perspektiflerdir. Ara-sınırlı bakış açısı, olayı başlangıcından sonra, bitiminden önce kendi sınırları içerisinde (bkz. Johanson 2000: 76–102), art-sınırlı bakış açısı ise olayı kritik sınırının aşıldığı bir noktada kavrar. Bu sınır fiilin kılış öbeğine göre farklılık göstermektedir (bkz. Johanson 2000: 102–135). Bu bakış açıları, olayı kılışsal açıdan karakterize etmezler, yani söz konusu eylemin iç yapısını, sözlüksel içeriğini değiştirmezler.¹⁷ Ara- ve art-sınırsal görünüş türleri ayrıca odaklılık (Fokalität) derecesine göre de kendi içlerinde daha alt gruplara ayrılırlar. Odaklılık psikolojik ilginin yönelme noktasında az ya da çok yoğunlaşmasını ifade eder. Yoğun odaklılık yönelme noktasındaki maksimal aksiyonal yoğunluğu, zayıf odaklılık ise güçlü bir odaklanmanın olmadığını belirtir (Johanson 2000: 85–89). Yoğun odaklı ara- ya da art-sınırlı yapılar dilin tarihi seyri içerisinde zamanla yoğun odaklı olma özelliklerini kaybederek, zayıf odaklı yapılar olma yönünde bir gelişme kaydederler (Defokalisierung) (bkz. Johanson 2000: 99–101 ile 129–135).

Aşağıda, kısaca ifade etmeye çalıştığım bu kuramsal çerçeveye dayanarak Nogayca'nın -GAn, -(A)yatkan, -(A)yatıryan, -Atayan, -GAn eken, -(A)r eken ve -Adl eken gibi bünyelerinde statik ekfiil barındıran ya da barındırma şekilleri ile Türkiye Türkçesi'nin -DİK biçimi ve ekfiil birimi olduk ile kurulan birleşik yapıllı fiilimsileri -mAktA olduk, -mİş olduk, -(I)yor olduk görünüşsel değerler açısından ele alınacaklardır. Nogayca'da ve Türkiye Türkçe-

17. Görünüş-zamanlılar, kılış öbekleri ve türleri ayrıca kılışsal içerikler hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Johanson 1971: 194–233.

si'nde tümleç yan cümlelerinde yüklemleştirici görev üstlenen bu fiilimsilerin işlevlerine geçmeden önce belirtilmesi gereken önemli bir husus, bunların temel cümle bitiren yüklemleştiricilerle aralarındaki görünüşsel açıdan olan bağlantıdır. Temel cümlelerde kullanılan görünüş belirten yüklemleştiricilerin yan cümlelerde eşleri vardır. Bu eşler sözdizim bakımından farklı pozisyonlarda kullanılarak birbirlerinden ayrılırlar fakat belirttikleri görünüşsel içerikler açısından eş değerlidirler.¹⁸ Aşağıda, bu yazıda ele alınan fiilimsilerle, bunların görünüşsel açıdan temel cümlelerde kullanılan eşleri gösterilmektedir.

		Temel cümlenin yüklemleştiricisi	Tümleç yan cümlesinin yüklemleştiricisi
nog.	Ara-sınırlılık	<i>-(A)yatır</i>	<i>-(A)yatkan</i>
		<i>-Atayan</i>	<i>-Atayan</i>
		<i>-Adl</i>	<i>-Adl eken</i>
		<i>-(A)r</i>	<i>-(A)r eken</i>
	Art-sınırlılık	<i>-GAn</i>	<i>-GAn eken</i>
ttü.	Ara-sınırlılık	<i>-mAktA</i>	<i>-mAkta olduk</i>
		<i>-(ø)Iyor</i>	<i>-(ø)Iyor olduk</i>
	Art-sınırlılık	<i>-mİş</i>	<i>-mİş olduk</i>

Tabela 3: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiriciler ile bunların temel cümlelerdeki görünüşsel açıdan eşleri

18. Nogayca'nın temel cümlelerde görünüş belirten biçimbirimleri için bkz. Karakoç 2005; Türkiye Türkçesi'ndeki yapılar için bkz. Johanson 1971.

Burada her iki dil için de ortak olan bir duruma değinmek gerekir. Temel cümlelerde kullanılan görünüş belirten yüklemleştirciler, bir takım farklı ekfiil şekilleri ile bir araya gelerek ek değerler açısından belirtili duruma geçerler. Örneğin temel cümlelerdeki bu yüklemleştirciler geçmiş zaman belirten ekfiillerle birleşerek zaman açısından da belirtili konuma geçerler. Aynı şekilde farklı epistemik anlam kategorileri olan 'dolaylılık' (Indirektivität) ya da 'varsayım' (Präsumption) işaret eden ekfiillerle birlikte kullanıldıklarında belirttikleri görünüşsel bakış açısı ilave edilen bu anlamlar bakımından da belirtili durum kazanır. Temel cümlelerdeki yüklemleştirciler için geçerli olan bu kural, tümleç yan cümlelerinde kullanılan eşleri için geçerli değildir. Bunlar sadece görünüşsel değerler taşırlar. Bir takım ekfiillerle birleşerek, temel cümlelerde olduğu gibi zaman ve anlam kategorileri açısından da nitelenmezler. Tümleç yan cümlelerinde kullanılan ekfiil şekilleri olan Nogayca'daki *eken* ve Türkiye Türkçesi'ndeki *olduk*, bir araya gelerek birleşik yapı oluşturdıkları çekim eklerini, ne zaman, ne de epistemik anlamlar açısından belirtili kılarlar. Bu statik ekfiillerin işlevi görüldüğü kadarıyla sadece sözdizimseldir. Yani ait oldukları yan önermeyi sözdizimsel olarak bir üst önermeye bağlama görevi görürler. Temel cümlelerde ifadesini bulan 'dolaylılık' ya da 'varsayım' gibi anlam kategorilerinin yan cümlelerde hangi dil içi araç ve işlemler sayesinde dile getirildiği ise başlı başına bir araştırma konusudur (bu konu için örn. bkz. Ozil 1994).

Açıklamaya çalıştığım bu durumu Nogayca ve Türkiye Türkçesi açısından birer örnekle şu şekilde göstermek mümkündür:

Temel cümlenin yüklemleştircisi	Tümleç yan cümlesinin yüklemleştircisi
Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değeri]	Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değeri]
-Adl [ara-sınırlılık]	
-Adl edi [ara-sınırlılık + geçmiş zaman]	
-Adl eken [ara-sınırlılık + dolaylılık]	-Adl eken [ara-sınırlılık + Ø]
-A bolar [ara-sınırlılık + varsayım]	

Temel cümlenin yüklemleştircisi	Tümleş yan cümlesinin yüklemleştircisi
Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değer]	Yüklemleştirci [görünüş değeri + ek değer]
-mAktA [ara-sınırlılık]	
-mAktA idi [ara-sınırlılık + geçmiş zaman]	
-mAktA imiş [ara-sınırlılık + dolaylılık]	-mAktA olduk [ara-sınırlılık + Ø]
-mAktAdır [ara-sınırlılık + varsayım]	

1.2.1. -GAN [nog.] ve -DİK [ttü.]

Burada Nogayca'nın -GAN biçimi ile Türkiye Türkçesi'nin -DİK biçimi, belirtildiği üzere esas olarak görünüşsel değerler açısından gösterdikleri özelliklerle ele alınacaktır. -GAN ile -DİK bir yan cümleyi bir üst yapının içine yerleştirmek suretiyle sözdizimsel bir işlev üstlenirler ve Hint-Avrupa dillerinde kullanılan *Subjunktör*'lar ile bu açıdan karşılaştırılabilirler (bkz: Johanson 1998: 60; Csató – Johanson 1998: 219–220). Fakat, görüldüğü kadarıyla her iki fiilimsi de tümleş yan cümlelerinde, görünüş kategorilerinden olan araya da art-sınırlılığa işaret etme bakımından kayıtsızdırlar. Bu fiilimsilerle bir üst cümleye bağlanan önermeler, zaman bakımından gerekli bilgiyi vermiyormuş ve farklı yorumlamalar açısından müsaitmiş gibi görünürler. Aslında bu belirsizlik ve farklı yorumlara açık olma, her iki ekin sözü edilen görünüşsel içerikler açısından belirtisiz olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu yan önermeleri tam olarak anlamada, kullanılan fiilin kılınış öbeği, ayrıca metin bağlamı ve temel cümlenin fiilinin kılınış öbeği ile kullanılan yüklemleştirci ek bilgiler verebilirler. Türkiye Türkçesi'nde *Okuduğunu biliyorum* şeklindeki bir cümleyi hem *O okumuştun, ben bunu biliyorum* hem de *O şu anda okuyor (okumakta), ben bunu biliyorum* şeklinde parataktik olarak açımlayıp anlamak mümkündür. Ayrıca -DİK eki yerine görünüş açısından spesifik olarak gerekli bilgiyi veren ekler tercih edilebilir, şöyle ki: *Okumuş olduğunu biliyorum* (art-sınırlı bir yapı) ya da *Okumakta olduğunu biliyorum* (ara-sınırlı bir yapı) (bu biçimler için bkz. 1.2.2.2. ve 1.2.3.). Bu yönden bakıldığında örnek 35'deki Türkiye Türkçesi'ne ait cümlede ...sevdiğini yan önermesi tek başına gerekli bilgiyi içermez. Cümleyi ...sevmekte olduklarını anlayınca (seviyorlar; bunu anlayınca) ya da ...sevmiş olduklarını anlayınca (sevmişlerdi; bunu anlayınca) şeklinde yorumlayabiliriz. Aynı durum 36 numaralı Nogayca ör-

nekteki *-GAn* eki için de geçerlidir. Burada da ...*ne zat etkenimdi* yan önermesinde görünüş açısından açık bir bilgi yoktur. Fakat metin bağlamından bu bilgiyi çıkarmak mümkündür.

- (35) O son macerada, aynı amaç için birlikte nice savaşlar veren ve nice serüvenler yaşayan canciğer iki arkadaş aynı ülküye bağlı aynı kızı *sevdiklerini* anlayınca, bir masaya oturup sorunu dostça çözerler. (Pamuk 1995: 214)
- (36) Yaşlıyımızda ne bolyan aşlık bolyan aş zaman bolyan soyıs bolyan. Atam kalıyan. Atam saklayan meni. Makux aşayamız biz yuwa aşayamız biz, yer-degi soyandı aşayamız biz, süytüp neşik bolsa da yürgömüz. Men ne kiyip ne zat *etkenimdi* de bilmeymin. Yalañ ayak yürgön bolarımız da. Süytüp yürgömüz. (Metin 15: 20)
- (37) Gençliğimizde ne olsun, açlık vardı, açlık çektiğimiz zamanlar oldu, savaş vardı. Babam kaldı (geride). Babam baktı bana. Yağ ekmeği yedik, çiğ soğan yedik, yerdeki soğanı yedik biz, bu şekilde iyi kötü yaşadık. Ben ne giyip, ne *ettiğimi* de bilmiyorum. Yalın ayak yürümüşüzdür. Böyle yaşadık.

Csató (1999) Türkiye Türkçesi'ndeki *-DİK* ve *-mA* filimsilerinin tümleş yan cümlelerinde belirttikleri farklı anlamları inceleyip, bunlardan *-DİK* biçiminin 'assertorik' (assertorisch), *-mA* biçiminin ise 'assertorik olmayan' (nicht-assertorisch) bir içerik kategorisine işaret ettiğini dile getirmektedir. Nogayca *-GAn* eki ise, gözlemlerime göre Türkiye Türkçesi'nde işlevce hem *-DİK* ile hem de *-mA* ve *-(y)İş* biçimbirimleriyle karşılanabilmektedir. Örnek 38'de ikinci cümlede yer alan ...*üylöngenimi* önermesini Türkiye Türkçesi'ne normalde *evlendiğimi* ya da *evlenmemi* şeklinde aktarmak mümkündür. Burada kaynak kişi hakkındaki bilgilerimiz, onun henüz evlenmemiş olduğunu biliyor olmamız, bize cümleyi doğru anlamakta yardımcı olmaktadır. Yani *evlendiğimi* şeklinde bir çeviri burada doğru olmayacaktır (39).

- (38) Tetem körmese de keleyek yaşawumda, o benim *üylöngenimi* köp aylak süyetayan edi. Amma Alladın işi tetem köralmadı men *üylöngenimi*. (Metin 16: 11)
- (39) Anneannem görmese de gelecek yaşantımda, o benim *evlenmemi* çok istiyordu. Ama, Allah'ın işi işte, anneannem göremedi benim *evlenmemi*.

Aynı şekilde örnek cümle 40'da yer alan ...*kelgenine* önermesini Türkiye Türkçesi'ne ...*bu konukların gelmiş olmasına* ya da olgusal olmayan bir anlamda ...*konuk gelmesine* (genel olarak *konuk gelmesine*) şeklinde aktarmak mümkündür.

- (40) Mine bügündö bizge bir min toγuz yüz toksan yetinşi yılda kurban bayramya bizge Turciyadan konaklar kelgenler. Biz solardı bek xoş körüp aldık. Süyünömüz bizim awulumuzya konaklar *kelgenine*. (Metin 2: 18)
- (41) Şimdi şu sıralar bize; bin dokuz yüz doksan yedi yılında kurban bayramına Türkiye'den konuklar gelmiş bulunuyor. Biz onları memnuniyetle karşıladık. Köyümüze konukların *gelmiş olmasına* seviniyoruz.

Türkiye Türkçesi'nde *-DİK* eki tümleç yan cümlelerinde sadece iyelik ve ad durum ekleri alarak kullanılabilir. Buna karşın Nogayca *-GAN* biçiminin ayrıca iyelik ekleri almaksızın da kullanılabilirdiği görülmektedir (42). *-GAN* eki bu şekildeki bir kullanışta işlevce Türkiye Türkçesi'ndeki mastar eklerine (iyelik eki almayan) benzemektedir (43).

- (42) *İşkendi* koydım. (Sikaliev 1968: 45)
- (43) *İçmeyi* bıraktım.

1.2.2. Ara-sınırlılığın belirtilmesi

1.2.2.1. *-Adl eken, -(A)r eken, -Atayan [nog.]; -(ø)Iyor olduk [ttü.]*

Nogayca'da zayıf odaklı ara-sınırlılığı (kesin olmayan şimdiki zamanı) ifade etmek için kullanılan farklı ekler vardır. Bunlardan *-Adl* fiil çekim eki hem kesin hem de genel anlamda şimdiki zamanı ifade etmek için kullanılır (Karakoç 2005: 128–134). Temel cümlelerde bu çekim ekinin belirttiği görünüşsel içerik tümleç yan cümlelerinde *-Adl eken* birleşik yapısı ile dile getirilir (44 ve 46).

Her ne kadar Türkiye Türkçesi'nde, tümleç yan cümlelerinde kullanılabilen *-(ø)Iyor olduk* şeklinde bir birleşik yapı varsa da, bu, son derece az karşılaşılan, Nogayca'daki *-Adl eken* biçimine kullanım sıklığı açısından denk olmayan bir biçimdir. O nedenle *-Adl eken*'i Türkiye Türkçesi'ne aktarmada en uygun biçimin görünüşsel açıdan kayıtsız olan *-DİK* olduğunu düşünüyorum (45 ve 47).

- (44) Kılıplı kartın sözi kimge *tiyedi ekenin* Baymurza anladı em sonnan, sebeb aşuwin teγaran tıyp ayttı. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 126)
- (45) Sinsi ihtiyarın sözünün kime *dokunduğunu (yönelik olduğunu)* Baymurza anladı ve ondan dolayı öfkesini zor yenip konuştu.
- (46) Ene köresinme? Ol yuwık yer tuwıl. Onnan soγ ol nemeclerdin suwıktan kaytıp *korkadi ekenlerin* sen öziñ de bilesin. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 112)

- (47) İşte görüyor musun? Orası yakın yer değil. Sonra o Almanların soğuktan nasıl korktuklarını (korkuyor olduklarını; korkar olduklarını) sen kendin de biliyorsun.¹⁹

Nogayca'da -(A)r fiil çekim eki temel cümlelerde, Türkiye Türkçesi'ndeki biçimsel karşılığı olan -(V)r ekine göre daha çok kipsel anlamlar yüklenmiştir. Bir başka ifadeyle, -(V)r Türkiye Türkçesi'nde, kipselliğin yanısıra genel ve geniş zaman ifade etme rolünü de devam ettirirken, Nogayca -(A)r hemen hemen sadece kipselliği belirten bir ek durumunu almıştır (Karakoç 2005: 139-142). Nogayca'da bu ekin tümleş yan cümlelerindeki eşi olan -(A)r *eken* biçimi de gelecek zaman, istek, niyet, olasılık gibi konuşmacının öznel yaklaşımını belirten kipsel anlamları ifade etmek için kullanılır (48). Türkiye Türkçesi'nde -(V)r *olduk* biçimi tümleş yan cümlelerinde sadece belli kalıplaşmış ifadelerin dışında kullanılmamaktadır (bkz. örnek cümle 47). Örnek cümle 48'i Türkiye Türkçesi'ne aktarırken -(A)r *eken* biçimini, -(V)r *olduk* ile karşılamak mümkün değildir. En uygun biçim yine kipsellik belirten bir ek olan -(y)AcAk'tır (49).

- (48) Sonu man, graždanlar, sizge sol kader yaxşılık etetayan velikiy Germaniya aldında siz öz borışınızdı ak yüreğiniz ben *toltırar ekeniñizge* bek senetayanımdı ayıp, men sözimdi kutılaman. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 125)
- (49) Böylece, vatandaşlar, size bu kadar iyilik eden büyük Almanya'nın önünde sizin kendi borcunuzu ak yüreğinizle *ödeyeceğinizi* ümit ettiğimi söyleyip, ben sözümü bitiriyorum.

-*Atayan* biçimi Nogayca'da alışılmışlık, devamlılık v.b. içeren ara-sınırlılığı (habituelle Intraterminalität) gösterir. Bu ek hem yan cümle hem de temel cümle bitiren bir yüklemleştirici olarak kullanılmak suretiyle sözdizimsel bakımdan çok işlevlidir. Türk dillerinde bilindiği üzere sıfat-fiiller zamanla işlev alanlarını genişleterek temel cümlelerde de yüklemleştirici pozisyonda kullanılır olmuşlardır. Bu ek de bu şekilde zamanla temel cümlelerde de kullanılmaya başlamış olmalıdır. Aşağıdaki örnekte -*Atayan* ekinin tümleş yan cümlelerinde kullanılışı görülmektedir (50). Yan cümle bitiren bu -*Atayan* ekini de Türkiye Türkçesi'ne aktarmada en uygun ek, sanıyorum yine -*DIK*'tır (51).

19. Bu cümle üzerine fikrini aldığım kişiler, *korktukları* biçiminin, *korkuyor oldukları* ya da *korkar oldukları* biçimine göre daha alışılmış ve kabul edilebilir olduğunu, fakat bu biçimlerin de kullanılabileceğini ifade etmişlerdir.

- (50) "Atay", dedi Viktor, tawısın tömenletip, "menim munda *turatayanımdı* seni men Xarunnan baska bolıp, biletayan barma?" (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 135)
- (51) "Amca", dedi Viktor, sesini alçaltıp, "benim burada *yaşadığımı (bulduğumu; bulunuyor olduğumu)* seninle Harun'dan başka bilen var mı?"

Nogayca'nın kesin olmayan ara-sınırlılığı belirtmek üzere sahip olduğu bu üç yüklemleştiriciye karşın Türkiye Türkçesi'nde özel olarak bu türdeki ara-sınırlılığı belirten bir *-(ə)liyor olduk* biçiminin söz konusu olduğu yukarıda belirtildi. Ancak bu, ifade edildiği üzere, çok yaygın olarak kullanılan bir biçim değildir. Yazı ve konuşma dilinde genellikle bunun yerine görünüş yönünden belirtili olmayan *-DİK* eki tercih edilir.

1.2.2.2. *-(A)yatkan, -(A)yatıryan [nog.]; -mAktA olduk [ttü.]*

Türk dillerinde yoğun odaklı ara-sınırlılığı (kesin şimdiki zamanı) ifade eden biçimler, dilin tarihi gelişimi içerisinde zamanla bu özelliklerini kaybetmişler (Defokalisierung) ve dil içi ihtiyaçlardan dolayı bunu tekrar sağlamak üzere yeni biçimbirimler oluşmuştur (bu konu ile ilgili bkz. Johanson 1995; 2000).

Nogayca'da da, diğer Türk dillerinde olduğu gibi ara-sınırsal ve art-sınırsal odaklılığı ifade etmek için yenilenmeler olmuş, yeni biçimbirimler oluşmuştur. Bu şekilde örneğin yoğun odaklı ara-sınırlılığı ifade etmek için bünyesinde art-fiil ihtiva eden bir *-(A)yatır* şekli oluşmuştur. Bu makale çerçevesinde bu biçimbirimlerin oluşumuna ayrıntılı bir şekilde girilmeyecektir. Bu konu için genel olarak bkz. Johanson (1995; 2000); Nogayca açısından bkz. Karakoç (2005). Temel cümlelerde kullanılan bir fiil çekim eki olan *-(A)yatır*'ın ifade ettiği görünüşsel içerik, eğer bir yan cümlede dile getirilecekse, bu taktirde, biçim olarak bünyesinde basit bir *-GAN* ekini barındıran *-(A)yatıryan* (52) ya da *-(A)yatkan* (54) birimi karşımıza çıkar.

- (52) Onuñ *keleyatıryanın* körseler, balalar köz aldına tüspeske şalııp, tım-tırakay kaşadı ekenler. (Kapaev 1989: 165)
- (53) Onun *gelmekte olduğunu* gördüklerinde çocuklar ortalıkta görünmemeye çalışarak dağılıp kaçarlarmış.
- (54) Bolmayanda, yuwıktayı üyken yol betke şıktım em bir zamanda kolında tayayı bolyan, bir kisidiñ *keleyatkanın* kördim. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 240)
- (55) Buna rağmen yakındaki büyük yol tarafına çıktım ve bir süre elinde değneği (bastonu) olan bir kişinin *gelmekte olduğunu* gördüm.

Türkiye Türkçesi'nde durum biraz daha farklı bir görüntü sergiler. Burada temel cümlelerde kullanılan Nogayca fiil çekim eki *-(A)yatır'a* görünüş ve odaklılık içerikleri açısından benzer bir birim olan *-mAktA* eki kullanılmaktadır. Bu şekil de şimdiki zamanın yenilenmesi suretiyle dil tarihi bakımından sonradan oluşmuş (kendi içerisinde) bir birleşik yapıdır. Bu şekil yan cümle bitiren yüklemleştirici rolünde kullanılırken statik ekfiil olan *olduk* ile birleşir (53 ve 54). Ancak *-mAktA olduk* için de söylenmesi gereken durum, bunun çok az kullanıldığı, kullanım sıklığı yönünden Nogayca *-(A)yatıryan* ya da *-(A)yatkan'a* denk olmadığıdır.

1.2.3. Art-sınırlılığın belirtilmesi: *-GAN eken [nog.]; -mİş olduk [ttü.]*

Nogayca'da *-GAN* eki temel cümlelerde art-sınırlı bakış açısını göstermek için kullanılırken, aynı biçim tümleş yan cümlelerinde (tek başına, yani ekfiille birleşmeksizin kullanıldığında) görünüş açısından belirtisiz konumdadır (bkz. 1.2.1.). Sadece biçimden hareket edilerek, *-GAN*'ın her iki sözdizimsel pozisyonda da aynı içeriğe sahip olabileceğini düşünmek yanlıştır. Tümleş yan cümlelerinde art-sınırlılığın ifade etmek üzere birleşik, yani ekfiilli bir yapı olan *-GAN eken* kullanılmaktadır (56 ve 58).

Türkiye Türkçesi'nde art-sınırlılığın göstermek üzere *-mİş olduk* biçimi bulunmasına karşın bu da diğer ekfiilli birleşik yapılar gibi çok fazla tercih edilmez. Bunun yerine de genellikle *-DİK* kullanılır (57 ve 59).

- (56) Balaların anası da razı boladı balaları berip yibermege. Ol biledi özünü sonı künlörü *kalyan ekenin*. Em Farida eki baladı alıp ketedi orus dosuna. (Metin 10: 68)
- (57) Çocukların annesi de razı olur çocuklarını verip göndermeye. O (hayatta) son günlerinin *kaldığını (kalmış olduğunu)* bilir. Farida da iki çocuğu alıp Rus arkadaşına gider.
- (58) Soldat esikti aşip karadı da, son leytenantka burnılıp, policeyskiydi *äkelgen ekenin* ayttı. (Džanbidaeva – Ogurlieva 1995: 160)
- (59) Asker kapıyı açıp baktı ve sonra teğmene dönüp, polisi *getirdiğini (getirmiş olduğunu)* söyledi.

2. Sonuç

Sonuç olarak, aşağıdaki tabelada, Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nin ad cümlesi olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan ekfiil yapıları ile yüklemi bir fiil olan tümleş yan cümlelerinde kullanılan fiilimsileri gösterilmektedir. Burada bu yüklemleştiriciler görünüş açısından gösterdikleri özellik itibariyle tasnif edilmişlerdir.

		Türkiye Türkçesi	Nogayca
Ad cümlesi		<i>olduk</i>	<i>eken</i> <i>ckenlik</i> <i>bolyan</i> <i>bolyan eken</i>
	Ara- ve artsınırlık açısından belirtisizlik	-DIK	-GAn
Fiil cümlesi	Ara-sınırlık	<i>-(ø)Iyor olduk</i> <i>-mıAktA olduk</i>	<i>-AdI eken</i> <i>-(A)r eken</i> <i>-Atayan</i> <i>-(A)yatkan</i> <i>-(A)yatıryan</i>
	Art-sınırlık	<i>-mİş olduk</i>	<i>-GAn eken</i>

Tabela 4: Nogayca ve Türkiye Türkçesi'nde tümleş yan cümlelerinde kullanılan yüklemlleştiricilerin görünüşsel açıdan özellikleri

3. Bibliyografya

- Banguoğlu, T. (1990) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Baskakov, N. A. (1940) *Nogayskiy yazık i ego dialekti*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Bozkurt, F. (1992) *Türklerin dili*, İstanbul: Kapı.
- Crystal, D. (1997) *A dictionary of linguistics and phonetics*, Oxford: Blackwell.
- Csató, É. Á. (1999) Modalität in türkischen Komplementsätzen und ihre Entsprechungen im Deutschen, in L. Johanson – J. Rehbein (eds.) *Türkisch und Deutsch im Vergleich*, Wiesbaden: Harrassowitz, 23–32.
- Csató, É. Á. – Johanson, L. (1998) Turkish, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 203–235.
- Csató, É. Á. – Karakoç, B. (1998) Noghay, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 333–343.
- Erguvanlı Tayan, E. (1994) Yantümcelerde Tamlayan Ekinin İşlevi Üzerine, in *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yay., 31–41.

- Erkman-Akerson, F. – Ozil, Ş. (1998) *Türkçe'de Niteleme. Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg.
- Johanson, L. (1971) *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*, Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Turcica Upsaliensia 1, Uppsala: Berlingska Boktryckeriet.
- Johanson, L. (1973) Sprachbau und Inhaltssyntax am Beispiel des Türkischen, *Orientalia Suecana* 22, 82–106.
- Johanson, L. (1975a) Some remarks on Turkic 'hypotaxis', *Ural-Altäische Jahrbücher* 47, 104–118.
- Johanson, L. (1975b) Fiilimsi önermelerin görevleri üzerine, in *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına sunulan bildiriler 1972*, Ankara: TDK, 525–529.
- Johanson, L. (1990a) Studien zur türkeitürkischen Grammatik, in Gy. Hazai (ed.) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft* 1, Budapest: Akadémia, 146–278.
- Johanson, L. (1990b) Subjektlose Sätze im Türkischen, in B. Brendemoen (ed.) *Altaica Osloensia*, Oslo: Universitetsforlaget, 193–218.
- Johanson, L. (1995) Mehrdeutigkeit in der türkischen Verbalkomposition, in M. Erdal-S. Tezcan (eds.) *Belâk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz, 81–101.
- Johanson, L. (1998) The Structure of Turkic, in L. Johanson – É. Á. Csató (eds.) *The Turkic Languages*, London – New York: Routledge, 30–66.
- Johanson, L. (2000) Viewpoint operators in European languages, in Ö. Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 27–187.
- Kalmikova, S. A. (1973) Glagol, in N. A. Baskakov (ed.) *Grammatika nogayskogo yazıka 1. Fonetika i morfolojiya*. Çerkessk: Karaçaevo-çerkesskoe otdelenie stavropol'skogo kniznogo izdatel'stva, 202–310.
- Karakoç, B. (2000) The finite copula *bol-* in Noghay and its functional equivalents in Turkish, in A. Göksel – C. Kerslake (eds.) *Studies on Turkish and Turkic Languages*, Wiesbaden: Harrassowitz, 143–149.
- Karakoç, B. (2005) *Das finite Verbalsystem im Nogaischen*, Turcologica 58, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kononov, A. N. (1956) *Granmatika sovremennogo tureckogo literaturnogo yazıka*, Moskva – Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Z. (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Kornfilt, J. (1997) *Turkish*, London – New York: Routledge.
- Lewis, G. L. (1967) *Turkish Grammar*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Milih, M. K. (1954) Glagol nogayskogo yazıka, *Çerkesskiy naučno-issledovatel'skiy institut istorii, yazıka i literaturı* 2, 129–182.
- Ozil, Ş. (1994) Temel Tümcelerde ve Ortaçlı Yapılarda Kip Anlatımı, in *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yay., 112–127.

Örneklerin alındığı kaynaklar

- Çokum, S. (1996) *Karanlığa Direnen Yıldız*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Džanbidaeva, Dž. K. – Ogurlieva, E. S. (eds.) (1995) *Nogay literaturası*. 6. Klass üşin, Çerkessk: Karaşay-Şerkeş kitap baspası.
- EUROTYP Questionnaire (PRFQ) = The Perfect Questionnaire. Eurotyp Project. European Science Foundation (2000) in Ö. Dahl (ed.) *Tense and aspect in the languages of Europe*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 800–809.
- Kapaev, İ. (1989) *Sülde*, Çerkessk: Stavropol' kniga baspası.
- Kazakov, V. (1983) *Togız Kaptal. Povest'ler men habarlar*, Çerkessk: Stavropol' kniga baspası.
- Kurmanseitova, A. (1996) *Bayterektiñ Baylığı*, Çerkessk: Karaşay-Şerkeş kitap baspası.
- Metin = 1997 yılında Kuzey Kafkasya'da Nogaylardan kendi derlediğim, Karakoç 2005'te yer alan metinlerden alınan örnekleri göstermektedir (bkz. Dipnot 10).
- Pamuk, O. (1995) *Yeni Hayat*, İstanbul: İletişim Yay.
- Sikaliev, A. (1968) *Yıltın. Rasskazlar em novellalar*, Stavropol' Knigoizdatel'stvosının Karaşay-Şerkeş Bölgi.